

РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-5>

Мяловицька Н. А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Інституту права*

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ*

Златіна Н. Е.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту і маркетингу
факультету економіки і права*

*Київського національного лінгвістичного університету,
м. Київ*

АВТОНОМНІ УТВОРЕННЯ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ

Анотація. У підрозділі монографії досліджуються поняття автономії, їх утворення, визначаються основоположні принципи щодо сучасного розуміння інституту автономій, а також критерії їх класифікації. Розглядається поділ автономій на два основних типи: територіальні та екстериторіальні (культурні). Визначено, що територіальні автономії поділяються за підставами, що спонукали їх утворення, а також за обсягом їх повноважень. У свою чергу, екстериторіальні автономії залежно від проживання етнічних спільнот поділяються на персональні та корпоративні.

Досліджуються питання організаційно-правових норм припинення існування автономних утворень. Даються тлумачення понять «регіон», «регіоналізація», «регіональна держава» та ін.

Аналізуються напрямки децентралізації функцій держави та сучасні проблеми регіоналізації в європейських країнах.

Вступ

Нове тисячоліття характеризується складністю проблем державотворення, вирішення яких є запорукою дотримання балансу державотворчих процесів. В умовах глобалізації відбулось багато змін на національному та наднаціональному рівнях. Масштаби цих змін є очевидними, проте їх сутність, направленість і перспективи вимагають всебічного і досконалого вивчення. Зокрема, увагу правознавців привертає аналіз характеру і рівня сучасної інституціоналізації державності. У цьому зв'язку надважливою проблемою є існування одного з державних інститутів – автономних утворень. Вони мають пріоритетне значення в удосконаленні державного устрою, здійсненні децентралізації державної влади, оптимізації місцевого управління та місцевого самоврядування.

Однією з особливостей автономних утворень порівняно з адміністративно-територіальними одиницями є те, що у більшості випадків вони пов'язані з етнічним чинником, особливо з появою на історичній арені націй. З того часу кожна нація починає прагнути до політичного самовизначення – утворення власної держави, тобто бути національною державою. Так виникла одна з глобальних суперечностей між державою і нацією, що й досі справляє великий вплив на хід державотворчих процесів. Запровадження автономії стало одним із ефективних шляхів часткового розв'язання цих суперечностей.

Про це, зокрема, свідчать певні успіхи у державному будівництві таких європейських країн, як Австрія, Данія, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, Швейцарія. Їхній позитивний досвід створення ефективних правових та організаційних гарантій захисту прав як національних меншин, так і корінних народів має важливе значення для удосконалення сучасних державних форм, зокрема, системних перетворень в основних сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі й у сфері міжнаціональних, міжетнічних відносин.

Вивчення зарубіжного досвіду повною мірою стосується й України, де поява нових явищ у сфері державно-правового регулювання політичних, соціально-економічних та культурних процесів потребує серйозних теоретичних досліджень, вироблення таких законодавчих та організаційних моделей, які б сприяли стабільному й всебічному зміцненню країни.

1. Автономія: поняття, принципи, класифікація

Інститут автономії як один з елементів державного устрою має давні традиції. Аналіз різних форм автономії в історії світової цивілізації свідчить про ряд якісно різних етапів їх розвитку з неоднаковими політико-правовими та соціально-економічними параметрами. Насамперед слід розглянути питання про визначення поняття «автономія». У загальноновживаному значенні цього слова під автономією розуміють відокремленість, самостійність, незалежність (наприклад, автономія розуму, автономія прав, автономія волі тощо) [1, с. 13].

У правовому аспекті автономію слід віднести до категорії конституційного права як загального поняття, яке відображає «особливий статус території чи організації в державі, що передбачає відносно самостійне розв'язання внутрішніх проблем поза межами прав і повноважень держави чи організації, до складу яких входить дана самоврядна одиниця» [2, с. 10]. Такий підхід до визначення поняття «автономія», яке сформульоване в академічному науковому виданні, поділяють більшість правознавців в Україні. У працях українських науковців існують також інші визначення поняття «автономія» [3, с. 125; 4, с. 357; 5, с. 553; 6, с. 119]. Однак серйозних теоретичних суперечок щодо сутності цього поняття в сучасній зарубіжній та вітчизняній літературі немає. Це пояснюється тим, що процес автономізації в країнах Європи завершився головним чином у ХХ ст. і утворення нових автономій відбувається нечасто. Крім того, останнім часом увага громадської думки привернута до нової модної теми – регіоналізації території європейських країн.

Кампанія за регіоналізацію не оминула й Україну. «Нині тематика регіону, – пише О. Батанов, – інтенсивно розробляється широким колом дослідників: від політологів, юристів, спеціалістів з економічної статистики та соціального планування до авторів, зайнятих вивченням регіональних конфліктів. Питання регіональної політики поступово стають тематикою політичних документів, виступів, звернень державних діячів та актів посадових осіб та органів влади, стали складовою частиною політичних дискусій, отримавши нове висвітлення у контексті проблем глобалізації» [7, с. 643]. Незважаючи на таке загальне захоплення регіоналізацією, вважаємо доречним наголосити, що було б великою помилкою відносити тему автономії до пережитків минулого і замінити її темою регіону. Автономія відіграла і продовжує

відігравати величезну роль в удосконаленні державного устрою у багатонаціональних унітарних та федеративних державах. Ця її роль полягає в тому, що автономні утворення в комплексі вирішують три головні проблеми: децентралізацію влади, регулювання міжнаціональних відносин і захист культурних цінностей народів, що проживають на території даної країни.

Автономні утворення слід відрізнити від органів місцевого самоврядування, хоча ці поняття доволі схожі. Спільні риси цих понять та різницю між ними переконливо охарактеризував ще у 1906 р. відомий правознавець Ф. Кокошкін: «Обласна автономія не є утворенням держави в державі, – писав він, – а лише перенесенням частини законодавчої діяльності однієї і тієї ж самої держави з центру на місце, інакше кажучи, поширення на галузь законодавства основного принципу місцевого самоврядування, внаслідок чого місцеві справи мають вирішуватися місцевими виборними людьми. Обласна автономія і місцеве самоврядування є явищами одного й того ж порядку; між ними не можна провести різкої, принципової межі. В усякому скільки-небудь розвинутому самоврядуванні завжди містяться зародки автономії, які у певних умовах можуть бути розвинені до справжнього автономного устрою» [8, с. 7].

Наявність елементів автономії, властивих органам місцевого самоврядування, відзначає і В. Борденюк. Характеризуючи співвідношення функцій держави та функцій місцевого самоврядування в сучасний період, він звертає увагу на те, що «при аналізі природи органів місцевого самоврядування треба брати за основу не так той факт, що вони обираються територіальними громадами, як порядок їх заснування та формування, функції, повноваження, форми та методи діяльності цих органів, юридичну природу їхніх актів та багато інших чинників, які не дають підстав безапеляційно відносити їх тільки до органів територіальних громад. На відміну від органів виконавчої влади, органам місцевого самоврядування властива певна правова, організаційна та фінансова автономія (самостійність), яка, проте, ніде не має абсолютного характеру. При цьому йдеться про автономію місцевого самоврядування не від держави в цілому, а про його автономію відносно центральних органів, насамперед виконавчої влади, межі якої визначаються Конституцією і законами України» [9, с. 114–115]. В цьому контексті М. Золлер-Вінклер також зазначає, що

фінансова автономія є вирішальним фактором для зміцнення органів місцевого самоврядування. Ці органи у відповідності з Європейською хартією місцевого самоврядування можуть функціонувати лише за умови наявності фінансової автономії в юридично обов'язковому порядку. Ключовими є два аспекти: перший – гарантія наявності достатніх власних фінансових ресурсів, а другий – здатність незалежно приймати рішення щодо їх використання [10].

Як свідчить аналіз світової практики державного будівництва, єдиної теоретично сконструйованої моделі автономії не існує. Однак автономії усіх форм і видів об'єднують загальні принципи, відповідно до яких будується порядок їх формування, правове регулювання та гарантії самостійності у здійсненні ними наданих державою владних повноважень.

Отже, сучасне розуміння автономії дає підстави для формулювання цих основоположних принципів у такій послідовності:

1. В основі вирішення питання про утворення будь-якої форми автономії лежить легітимно виражена воля суверенного народу або його складової частини.

2. Право народу або його частини на автономне самовизначення і розвиток не залежить від рівня економічного та соціально-культурного розвитку даного народу, його чисельності, наявності чи відсутності історичних форм національної державності, оскільки основним критерієм є самоцінність цього народу або етносу.

3. Види і форми автономії не мають обмежень.

4. Народ має пріоритетне право вибирати будь-яку форму автономії при визначенні свого політико-правового статусу.

5. Будь-яка форма автономного утворення у складі суверенної держави розвивається на конституційно-правовій основі.

Для повної характеристики такого складного явища, як автономія, важливе значення має класифікація її конкретних форм і видів. Однак у цьому питанні, як і у випадку визначення поняття автономії, існують різні підходи. Не всі автори наводять достатні аргументи для обґрунтування своєї системи поділу автономних утворень на окремі групи, обмежуючись нерідко лише прикладами існуючих автономій у тій чи іншій країні.

На нашу думку, у класифікації автономних утворень слід розширити критерії визначення їх статусу та поділу з урахуванням реальних процесів світового державотворення у другій пол. XX ст. внаслідок розпаду колоніальної системи імперіалізму та

федеративних соціалістичних держав – Радянського Союзу, Чехословаччини, Югославії, а також тенденції до демократизації суспільного життя, посилення міграційних процесів тощо. Наслідком цих процесів є загальне зростання кількості й багатоманітності різних форм автономних утворень. Тому ми підтримуємо позицію тих авторів, які поділяють автономії на два основних типи: 1) територіальні та 2) екстериторіальні (культурні) [7, с. 645–648; 11, с. 404].

Територіальна автономія застосовується переважно тоді, коли через ті чи інші обставини одній чи кільком частинам держави надаються ширші порівняно з рештою території країни повноваження для самостійного вирішення питань внутрішнього самоуправління. У деяких країнах не лише окремі їх частини, а й уся територія поділена на автономні утворення, про що йтиметься далі. Територіальні автономії у свою чергу класифікують на певні групи за такими критеріями:

1. За підставами, що спонукали до їх утворення, вони поділяються на:

1. Автономії, що утворені за національно-мовними ознаками (національно-територіальні чи етнотериторіальні). Вони утворюються в регіонах з компактним проживанням груп населення з певними відмінностями, які можуть визначатися як народи, народності, нації, національності залежно від політичних традицій. До таких національно-територіальних автономій належать, наприклад, Гренландія в Данії, Гагаузія в Молдові, Північна Ірландія у Великобританії, автономні округи в Російській Федерації та ін. В Китаї існує декілька типів національно-територіальної автономії: Синьцзян-Уйгурський (мусульманський) автономний район, Тибетський автономний район, Нинся-Хуенський (мусульманський округ) та ін.

2. Автономії, підставою для утворення яких є не національні чи етнічні ознаки, а врахування особливостей історичних традицій, звичаїв побуту, релігійних вірувань населення, що проживає на території автономії. Такими автономіями є, наприклад, Нахичеванська Республіка в Азербайджані, Аджарська Республіка в Грузії, архіпелаги Мадейри та Азорських островів у Португалії, район Святої гори Афон у Греції, Воеводина в Сербії та ін.

3. Автономії, що були утворені в результаті певних історичних обставин на територіях, що характеризуються особливостями політичних або економічних відносин.

Класичним прикладом таких автономій можуть слугувати особливі адміністративні райони Сянган (Гонконг) та Аоминь (Макао), території яких були повернені Китайській Народній Республіці за домовленістю з Великобританією та Португалією у 90-х роках минулого століття.

Особливий адміністративний район (ОАР) є невід'ємною частиною КНР, однак на його території не встановлюється відразу соціалістична система і він не здійснює соціалістичну політику. Упродовж 50 років тут зберігатиметься капіталістична система та існуючий спосіб життя. У зв'язку з цим на територіях ОАР продовжують діяти існуючі норми права, крім тих, що суперечать відповідним основним законам КНР або підлягають переглядові законодавчими органами ОАР [12, с. 361–365]. Варто відзначити, що в Сянгані та Аомині поряд із китайською англійська й португальська мови визначені відповідно другими державними, хоча користується цими привнесеними на території ОАР мовами незначна кількість населення. До цієї групи автономій можна віднести також державне утворення Палестину [13, с. 156–160].

4. Автономії, що утворилися внаслідок реалізації загального принципу територіальної організації влади. Типовим прикладом у цьому може слугувати Японія – децентралізована держава, що базується на місцевій автономії. Тут усім адміністративно-територіальним одиницям надана самостійність у вирішенні питань внутрішнього самоуправління. Відповідно до Конституції Японії 1946 р. та Закону про місцеву автономію, місцеве самоврядування має два рівні: верхній рівень – префектури, нижній рівень – міста, прирівняні до них за статусом райони Токію, села та сільські громади.

За таким самим принципом побудовано адміністративний поділ Італії, де 15 областей являють собою суто територіальні автономії, а 5 областей утворені з урахуванням історичних, побутових особливостей населення та географічних факторів.

2. За обсягом повноважень усі територіальні автономії поділяються на два види: політичні та адміністративні.

Політична автономія, яку ще часто називають державною або законодавчою, може мати ознаки державності, її органам надаються права приймати деякі законодавчі акти з місцевих питань. Повноваження автономії визначаються конституцією держави або спеціальним законом. На відміну від суб'єктів федеративних держав, які інколи можуть мати свою судову

систему аж до верховних судів (як, наприклад, у США), автономні утворення своїх судів не мають, розташовані на їх території суди входять до єдиної судової системи всієї держави. Інколи політичне автономне утворення має своє громадянство і свою конституцію. У цьому разі громадяни автономії одночасно є громадянами держави.

Нині різні форми політичної автономії існують у багатьох унітарних державах світу. Це Північна Ірландія у Великобританії, Аландські острови у Фінляндії, Фарерські острови та Гренландія в Данії, Корсика у Франції та ін. Досить широкі повноваження мають політичні автономії в деяких постсоціалістичних країнах, зокрема, Республіка Нахічевань в Азербайджані та Республіка Каракалпакія в Узбекистані.

Адміністративна автономія передбачає, що органи відповідного територіального утворення не мають законодавчих прав, їхні акти завжди мають підзаконний характер. Але й при цьому можливості автономних органів все одно є дещо ширшими у тій сфері, яка послужила підставою для надання автономії. Так, якщо підставою послужила етнонаціональна особливість населення даної території, то органи автономного утворення можуть, поряд з державною мовою, користуватися мовою відповідної етнонаціональної групи, враховувати у своїй діяльності етнічні та побутові особливості місцевого населення.

Цей вид територіальної автономії порівняно з політичною існує у значно меншій кількості держав світу.

Найбільше адміністративних автономних утворень (понад 100) у Китайській Народній Республіці. Національні меншини Китаю, територія проживання яких охоплює близько половини території країни, можуть утворювати три ступені автономій: 1) автономні райони, які є найбільшими автономними утвореннями; 2) автономні округи (середня ланка) і 3) автономні повіти (низова ланка).

Невеликі адміністративні автономії є в Індії, Таджикистані та деяких інших країнах. Слід однак відзначити, що юридичні межі між політичною та адміністративною видами територіальної автономії не завжди чітко визначені. Так, в розділі X Конституції України [14] Автономній Республіці Крим надано статус політичної автономії з правом мати свою конституцію, але представницький орган – Верховна Рада Автономної Республіки Крим не має права здійснювати законодавчу функцію. Обмежує права автономії також

наявність у республіці представництва Президента України. Як зазначає, відомий вчений-правознавець В. Шаповал [6, с. 119], на сьогоднішня Автономна Республіка Крим анексована Росією, але з позицій національного і міжнародного права залишається територіальною автономією у складі державної території України. Автономна Республіка Крим конституційована як невід'ємна складова частина української держави та складова системи її адміністративно-територіального устрою (ст. ст. 133, 134 Конституції України).

У зв'язку з поділом автономій за обсягом повноважень потрібно визначитися, чи належать суб'єкти федерації до автономних утворень і якщо так, то до якого виду територіальної автономії їх слід віднести.

У літературі однозначного тлумачення цього питання немає. Однак у деяких наукових працях з конституційного права прямо чи опосередковано суб'єкти федерації визначаються як автономія.

Стосовно характеристики другого типу автономій, що не пов'язані з територіальним чинником, тобто є екстериторіальними. Оскільки екстериторіальна автономія полягає, головним чином, у наданні представникам окремих етносів (національностей) певної самостійності в питаннях організації різноманітних форм культурного життя, її нерідко іменують також культурною або національно-культурною автономією.

Залежно від того, як проживають етнічні спільноти – компактно чи розрізнено, а також від деяких інших обставин, екстериторіальні автономії в юридичній літературі поділяють на персональні та корпоративні.

Персональна автономія (національно-персональна) утворюється головним чином тоді, коли певні національні меншини, що не проживають компактно в даній державі, а розпорошені в різних її регіонах, об'єднуються у громадські спілки для реалізації своїх культурно-побутових запитів. В окремих випадках їм надається право брати участь у політичному житті шляхом представництва в деяких центральних органах держави.

Така форма автономії існує, наприклад, в Австрії, Естонії, Норвегії, Угорщині, Фінляндії, Швеції та деяких інших державах.

Спроба утворити національно-персональну автономію була зроблена і в Україні в 1918 р. Закон Центральної Ради, прийнятий 9(22) січня 1918 р. надавав кожній з націй, які

населляли Україну, «право на самостійний устрій свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого поширюється на всіх його членів незалежно від місця і поселення в УНР». Росіянам, євреям і полякам право на національно-персональну автономію надавалося названим законом, а білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгары, що мешкали в Україні, могли користуватися таким правом після подання відповідної заяви до Генерального суду УНР, підписаної не менш як 10 тисячами громадян, що належать до цієї нації й не обмежені в політичних правах. Суд протягом шести місяців мав винести рішення й сповістити про нього Генеральний Секретаріат. Нації, що не були зазначені в цьому переліку, могли за своїм бажанням подавати такі ж заяви, але вже на розгляд парламенту УНР.

Закон про національно-персональну автономію був включений окремим розділом до Конституції УНР 29 квітня 1918 р., але втілені в ньому ідеї не були реалізовані, оскільки Центральна Рада в цей же день припинила своє існування [15, с. 111–112].

Корпоративна автономія пов'язана з певними лінгвістичними спільнотами, яким виділяються місця в державному апараті, а державні службовці, які є представниками іншої національності, але працюють в районах проживання корінної національної групи, мають знати їх мову, звичаї та особливості побуту і у своїй практичній діяльності враховувати їх. Існування корпоративних автономій можна простежити на прикладах деяких невеликих штатів Індії, де значну частку їх населення становлять зареєстровані племена й касти, які знаходяться на низькому рівні розвитку й у своїх взаємовідносинах, особливо сімейних (шлюб, успадкування майна тощо), легітимно керуються не лише федеральними законами, а й місцевими звичаями.

Дещо інший підхід до характеристики корпоративних автономій зустрічаємо у Б. Кістяківського. До них він відносив деякі публічно-правові організації, головною ознакою їх автономного статусу була не екстериторіальність, а наявність деяких делегованих їм державою владних повноважень. «Певна доля влади, – писав автор щодо структури державної влади у царській Росії у 1913 р., – присвоєна так званим автономним організаціям, наприклад, самоврядним міським та земським громадам, церквам та іншим релігійним общинам, оскільки вони організовані у публічно-правові корпорації; властива вона також і автономним університетам. Характерна риса цих організацій є

те, що до них обов'язково належать усі особи певної категорії; так, наприклад, земства і міські громади включають усіх осіб, які проживають на їх території; до релігійної общини, організованої як публічно-правова корпорація, входить обов'язково усі її одновірці. Ці організації мають право примусово обкладати усіх своїх членів встановленими ними податками. Вони можуть також, не вдаючись до сприяння судів, чисто ексекуційним шляхом змушувати належних до них осіб виконувати їхні постанови. Такі постанови часто мають навіть характер законів, і лише задля термінологічної зручності вони називаються не законами, а обов'язковими постановами. Усе це – риси, що властиві головним чином державній владі. Однак усі ці публічно-правові організації застосовують не свою владу, а владу держави, вони володіють владою постільки, оскільки держава наділяє їх нею; без держави вони ніякою владою не володіють. Держава відрізняється від цих публічно-правових спілок тим, що вона ні в кого не запозичує своєї влади; вона володіє своєю власною владою, яка не лише виникає у ній самій, але й підтримується і обмежується її власними засобами» [16, с. 113–114].

Якщо трансформувати ці положення Б. Кістяківського на сучасність, то до корпоративних автономій можна віднести ті релігійні громади в поліконфесійних державах, яким надається право обирати до представницьких органів державної влади віруючих своєї конфесії.

Організаційними формами реалізації культурної автономії є різноманітні національні центри, громадські ради, земляцтва, асоціації, спілки, представництво в парламенті, уряді держави тощо. Головною метою їхньої діяльності є збереження та вільний розвиток культурних традицій, використання й захист мов національних меншин, права на створення національних шкіл, театрів, бібліотек, самодіяльних мистецьких колективів тощо. Ефективність багатогранної діяльності таких громадських організацій може бути гарантована лише за умови законодавчого закріплення їхніх прав. У сучасних країнах світу цей процес здійснюється двома шляхами.

Перший полягає в тому, що держава докладно регламентує права громадян, які належать до національних меншин і визначає механізм їх реалізації. Така широка регламентація прав національних меншин характерна, зокрема, для скандинавських країн. Цей підхід можна простежити також на прикладі Конституції Угорської Республіки від 18 серпня 1949 р. Так, у § 68

Основного закону цієї країни передбачається, що національні та етнічні меншини, що проживають в Угорській Республіці, є учасниками народної влади; вони являють собою державоутворюючі чинники. Держава забезпечує їх колективну участь у громадському житті; збереження і розвиток їх культури, вживання ними рідної мови, право на освіту рідною мовою, а також право використання назв рідною мовою. Гарантується представництво у державних органах влади, а також право утворювати самоврядні органи як місцеві, так і в масштабах усієї країни [17, с. 561]. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. регламентує також права національних меншин, але у більш загальній формі [18, с. 64].

Правовий захист прав лінгвістичних груп населення досить докладно визначений у Конституції Бельгії та деяких інших держав Європи.

В Україні з прийняттям Декларації прав національностей, Законів України «Про громадські об'єднання», «Про національні меншини в Україні», а згодом і в Конституції України на конституційно-правовому рівні визнано право національних меншин на об'єднання, на національно-культурну самобутність та на національно-культурну автономію. У країні створено понад 400 національних товариств, причому понад 30 національних об'єднань мають всеукраїнський статус. Діяльність цих товариств спрямована на задоволення специфічних національних потреб і запитів у сфері культури, освіти, мови, на збереження і розвиток національної самосвідомості, традицій, звичаїв, історичної пам'яті свого народу.

У більшості ж конституцій європейських держав права національних меншин не визначаються, а забезпечуються в рамках групи особистих прав і свобод людини. Це характерно, зокрема, для Болгарії, Греції, Туреччини, Федеративної Республіки Німеччина, Франції, України та ін. Прикладом такого підходу може слугувати Конституція ФРН, у п. 3 ст. 3 якої проголошується: «Нікому не може бути завдано шкоди або віддано перевагу за ознаками статі, походження, раси, мови, місця народження і споріднення, віросповідання, релігійних чи політичних поглядів» [17, с. 581].

З усіх прав і свобод людини ми хочемо звернути особливу увагу на культурні права і свободи, оскільки повнота їх конституційного закріплення відіграє велику роль в сучасному світі. Адже від того, якою мірою представники національних меншин почувують себе

рівноправними громадянами своєї країни, залежить не лише їх соціальний статус і ступінь інформованості в суспільстві, а й рівень солідарності між людьми та конфліктний потенціал самого суспільства. Саме неможливість або небажання забезпечити в існуючих правових рамках культурні запити окремих національностей нерідко спричиняють міжнаціональний розбрат і конфлікти. Тут ми виходимо на більш широку проблему сучасності – проблему взаємовідносин між державою та культурою.

Інтереси держави як політичної форми організації суспільства, її можливості поширювати свій вплив на суспільний розвиток можуть збігатися або не збігатися з процесами розвитку культури, які відображають соціально-прогресивну творчу діяльність населення даної країни в усіх сферах його буття і свідомості. Недарма відомий американський політичний філософ Ф. Фукуяма у своїй концепції посилення ролі держави на сучасному етапі розвитку людства серед чотирьох складових, що забезпечують ефективну державну діяльність, називає: організаційну структуру, характер політичної системи, легітимність державних установ і культурні чинники [19, с. 57].

Слід звернути також увагу на проблему рівності культур, незалежно від форми держави, у якій проживають громадяни, що представляють ці культури.

Тим часом деякі сучасні держави продовжують прагнути до того, щоб бути національними, ігноруючи той факт, що будь-яка держава є нині фактично і полінаціональною, і полікультурною.

На нашу думку, плюралізм культур та водночас соціально-економічна та політична інтеграція у єдиному національно-державному просторі мають стати однією з визначальних ліній внутрішньої політики будь-якої сучасної держави. Адже саме політика багатокультурності блокує руйнівну силу етнічного фактору, дає змогу зміцнити міжнаціональну злагоду, стримати відцентрованість етнополітичної регіоналізації і, головне, відповідає нормам міжнародного права на вільне самовиявлення людини, незалежно від національної і расової приналежності.

На завершення цієї частини підрозділу закономірним буде розглянути питання про припинення існування автономних утворень. Цей акт, як і утворення автономії, має здійснюватися у певних організаційно-правових формах, визначення яких у кожній країні залежить від особливостей держави, історичних і політичних традицій народу, рівня його правової культури тощо.

Як свідчить світовий досвід, ліквідація автономних утворень відбувається найчастіше внаслідок зміни кордонів території держави після війн, революційних повстань, міжетнічних збройних конфліктів тощо. Непоодинокі випадки, коли зміну статусу автономії або її ліквідацію законодавчо вирішують центральні органи держави, до складу якої входить автономія.

Автономне утворення може також самоліквідуватися в разі проголошення себе незалежною державою. У разі такого перетворення одним з найважливіших його чинників є воля народу, яка може виражатися шляхом проведення референдуму, прийняття рішень представницькими органами влади, громадськими організаціями тощо [20, с. 121–122].

Підсумовуючи зміст і логіку викладеного у цьому параграфі матеріалу, пропонується таке авторське визначення поняття «автономія».

Автономія в конституційному праві – це форма організації державності, за якої держава для врахування національних, історичних, економічних, географічних, релігійних та інших особливостей населення окремих адміністративно-територіальних одиниць надає їм розширені права з питань місцевого управління або забезпечує політичні та культурні запити різних форм цих груп населення шляхом їх екстериторіальної самоорганізації.

2. Автономія і проблеми регіоналізації в країнах Європи

Останнім часом державне будівництво в країнах Європи було позначене тенденцією до деконцентрації й децентралізації функцій держави та підвищення ролі органів місцевої влади у здійсненні програм соціально-економічного розвитку. Саме в цей період в юридичній літературі, засобах масової інформації з'явилися і набули популярності терміни «регіон», «регіоналізація», «регіоналізм», «регіоналістська держава», «регіоналістська політика», «регіоналістський рух». Саме поняття «регіон» має декілька тлумачень і використовується для позначення різних за своєю природою територіальних одиниць.

На рівні наукового узагальнення термін «регіон» (від лат. *region, regionis* – область, округ) як географічне явище асоціюється з певною частиною території, що характеризується комплексом притаманних їй економічних, історичних, демографічних, географічних, природно-кліматичних та інших ознак. Зокрема,

в міжнародному аспекті цим терміном може позначатися територія групи суміжних країн, які мають певні спільні ознаки (наприклад, Близькосхідний, Центральнoазіатський, Південно-американський регіони тощо). У таких регіонах для координації зусиль з метою вирішення економічних, соціальних, екологічних, оборонних та інших проблем можуть утворюватися регіональні міжнародні організації [21, с. 337]. Наприклад, до таких організацій відносяться: Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії, Шанхайська організація співробітництва, Ліга арабських держав та ін.

В інших випадках термін «регіон» використовується у значенні відносно відокремленої частини території держави, що характеризується новими економічними, географічними, історичними, національно-культурними та іншими особливостями. При цьому регіоном можуть називатися відповідні частини території незалежно від системи адміністративно-територіального поділу держави. В Україні до таких регіонів можна віднести, наприклад, Буковину, Галичину, Волинь, Донбас, Крим, Придніпров'я, Поділля, Слобожанщину та ін. Однак регіон, як справедливо відзначає В. Борденюк, не є виключно географічним явищем [9, с. 173].

У багатьох випадках цей термін використовується також і для характеристики різних видів територіальної організації сучасної держави, яка має переважно багаторівневу структуру. У широкому значенні це поняття може вживатися для позначення територіальних утворень, які формуються між загальнодержавним і первинним (базовим) рівнями системи державного устрою багатьох країн і які є просторовою основою функціонування відповідних органів публічного (державного) управління [9, с. 173–174; 22, с. 16].

Саме таким підходом керуються зарубіжні автори, коли у своїх працях визначають регіони як територіальні утворення, що мають статус: суб'єкта федерації [23], територіальної автономії [24] або звичайних адміністративно-територіальних одиниць вищого, ніж базовий, рівня, де здійснюється місцеве самоврядування [25]. Та найпоширенішим в літературі є використання терміна «регіон» щодо територіальних утворень, які за своїм рівнем в ієрархії державного устрою є безпосередньо нижчими порівняно із загальнодержавним рівнем і мають, головним чином, іншу офіційну назву, визначену в конституції чи законі. До таких

утворень відносять воеводства, губернії, землі, провінції, області та інші територіальні утворення, на які поділяється територія багатьох сучасних унітарних та федеративних держав. Безпосередньо термін «регіон» офіційно фігурує лише в Конституції Франції як найвища одиниця адміністративно-територіального поділу країни, що має свої органи самоуправління та державного управління. Нині територія Франції поділена на 22 регіони, кожний з яких об'єднує від 3 до 5 департаментів.

Асамблея Європейських регіонів розробила власну класифікацію виходячи з їх правового статусу та повноважень, а саме:

– конституційні регіони – регіони, що за своїми правами прирівнюються до держави. Насамперед йдеться про законодавчу функцію – вони ухвалюють власні закони, беруть участь у законодавчому процесі на центральному рівні (шляхом участі у роботі другої палати парламенту). Їм гарантована достатня автономія у фінансовій сфері та можливість укладати міжнародні угоди. Такі регіони перебувають, як правило, у складі федерацій або конфедерацій, зокрема, в Австрії, Бельгії, Німеччини, Швейцарії;

– регіони із сильною політичною та адміністративною автономією, які сформувались в результаті регіоналізації (Іспанія, Італія, Данія, Португалія), що акцентували увагу на значенні принципу єдності, але певні складові частини цих держав відрізнялися культурними, мовними та географічними просторовими ознаками, що й зумовило потребу надання їм автономного статусу;

– регіони у країнах, де мала місце децентралізація, найпоширеніший тип, для якого характерна залежність регіонів від держави, хоча систематично вони отримують дедалі більше повноважень (регіони Франції, Нідерландів, Польщі);

– адміністративні регіони – насамперед, грецькі, португальські та румунські, які були створені для використання допомоги, що надходить зі структурних фондів Європейського Союзу (ЄС) [26].

Однак останнім часом робляться спроби для посилення функцій центральної влади звзяти значення терміна «регіон» і вживати його для позначення лише територіальних утворень, сформованих у законодавчому порядку на рівні, що є безпосередньо нижчим після загальнодержавного та наділених політичним самоврядуванням [9, с.175]. Прикладом таких

держав, складові частини яких відповідають зазначеним критеріям, можуть слугувати європейські федеративні держави – Австрія, Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, а також унітарні держави з територіальними автономіями [27, с. 128]. При цьому пропонується, щоб держави, подібні до Італії та Іспанії, території яких повністю поділені на відповідні автономні територіальні одиниці і щодо яких держава здійснює лише адміністративний нагляд, називати регіоналістськими чи регіональними [28, с. 224].

П. Шляхтун вживає термін «регіоналізована держава», яка визначається як «унітарна держава, територіальний устрій якої ґрунтується на засадах автономії і децентралізації» [29, с. 449]. Визнання належності терміна «регіональна держава» до понятійно-категоріального апарату науки конституційного права зобов'язує визначити його місце в характеристиці форм державного устрою.

Більшість дослідників розглядають регіональну державу як перехідну від унітарної до федеративної держави. Існує також точка зору, згідно з якою державний устрій подібної держави має змішану форму.

Так, О. Автономов вважає, що перетворення усіх адміністративно-територіальних одиниць в автономні якісно міняє форму держави. Регіональна держава внаслідок посилення самостійності утворень, що входять до її складу, «перестає бути унітарною, але й не перетворюється у федеративну, оскільки характер взаємовідносин центральних органів влади з органами регіонів залишається тим самим, що й в унітарній державі» [28, с. 224]. Ю. Юдін та Ю. Шульженко у своїх висновках визначають регіональну державу як особливу, третю форму державного устрою» [30, с. 285]. Остання точка зору не має базового наукового підґрунтя, тому що: по-перше, визнаючи, що родове поняття «форма державного устрою» має 3 види, ми порушуємо правила логіки, зокрема правило поділу понять, за яким їх поділ можна здійснювати лише на одній основі, яка у даному випадку відсутня [31, с. 64–66]; по-друге, нові поняття в теорії держави і права мають формулюватися не на основі юридичної догматики, а на узагальненні досвіду реально існуючих державних утворень. Але досвід у державному будівництві лише двох держав (Італії та Іспанії) з їх глибокими внутрішніми суперечностями і непослідовною політикою у реформуванні органів державної влади не дає підстав вважати їх носіями нової форми

державного устрою. Тому, орієнтування на кілька ознак у визначенні нового поняття, у даному разі «регіональної держави», є методологічно необґрунтованим.

У зв'язку з цим можна зазначити, що популярність ідеї регіоналізації викликана в першу чергу економічними причинами, зокрема, можливістю деяким регіонам зміцнювати своє економічне становище завдяки безпосередньому виходу на світовий ринок, спрощення організації контактів з іншими державами, запровадження зон вільної торгівлі та ін. Але, в свою чергу, в напрямках єврорегіоналізації простежуються тенденції представників транснаціональних монополій втілити в життя ідею євроінтеграції, характерними рисами якої є сітєвий принцип організації, повна проникність кордонів і відкритість для фінансових та інформаційних потоків. Такі процеси євроінтеграції можуть поступово викликати руйнування кордонів національних держав. Це призводить до послаблення функцій центральної влади держав, передачі основних повноважень на регіональний або ж на загальноєвропейський рівень, прагнення перекласти на регіональну владу частину відповідальності за прийняті рішення (наприклад непопулярні рішення у сфері податкової політики) та ін. Тому існує потенційна можливість перетворення ЄС в союз регіонів, а не держав і поступова зміна правового статусу ЄС як міждержавного об'єднання конфедеративного типу на федеративну державу. Однією з небезпек такого розвитку подій є консервування або (чи) активізація міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів в середині ЄС (наприклад, в країнах Балканського регіону).

В реалізації планів єврорегіоналізації можна виділити три напрями дій:

1) децентралізацію державної влади в окремих країнах з метою передачі регіонам максимальних повноважень і закріплення прямих відносин їх з інститутами ЄС;

2) утворення транскордонних регіонів та інших форм міжрегіонального співробітництва для розмивання кордонів окремих держав та забезпечення горизонтального об'єднання регіонів;

3) захист прав національних та етнічних меншин з метою утворення нових регіонів на етнічній основі.

Нині майже у половині держав – членів Євросоюзу регіональні органи влади наділені законодавчими повноваженнями різного ступеня і функціонують як «партнери» ЄС. Однак принципово

важливим є питання про те, якою мірою регіоналізація сприяє вирішенню головного завдання, заради якого вона проголошувалась – вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів. Факти свідчать про те, що в умовах витіснення держави з економіки і визначення конкурентоздатності як ключового принципу розвитку, розквіт регіонів залежить тепер не від активності регіонального «громадянського суспільства», а від здібностей місцевої влади залучити якомога більше інвесторів. Внаслідок цього неухильно зростають розриви між рівнями розвитку регіонів. У широкій самостійності зацікавленими стали найрозвинутіші регіони, які бажають забезпечити собі фінансову самостійність і зняти з себе тягар відповідальності за менш розвинуті сусідні адміністративно-територіальні одиниці. Так почав гуртуватись союз між транснаціональною елітою, європейською бюрократією і місцевою владою найрозвинутіших регіонів, яким доручена місія «підточування» державних суверенітетів.

Другий напрям стратегії регіоналізації має на меті поступову ліквідацію державних кордонів за допомогою міжрегіонального співробітництва, головну роль в якому відіграють транскордонні регіони (єврорегіони), які зв'язують прикордонні території різних країн. У «Хартії прикордонних та транскордонних регіонів», прийнятій Асоціацією європейських прикордонних регіонів (АЄПР) у 1981 р. із змінами, внесеними у 2004 р., говориться: «Метою співробітництва є розвиток таких структур координації, процедур та інструментів, які приведуть до усунення перешкод і чинників розриву, а також, в кінцевому рахунку, до подолання концепції кордону і переведення його значення до простого адміністративного кордону» [32]. Характерно, що в цьому документі кордони названі «рубцями історії», натякаючи на їх негативну роль.

Кордони в континентальній Європі справді не скрізь є досконалыми. Вони часто окреслювались, особливо після закінчення Другої світової війни, відповідно до геополітичних інтересів малих народів. Та йдеться не про спроби добитися справедливості, а про те, щоб дискваліфікувати саме поняття державного кордону як однієї з найважливіших складових національного суверенітету. У цій стратегії єврорегіонам задумана роль засобу «розмивання» державних кордонів, що в підсумку надасть можливість розробити політику освоєння територій і створити широкий внутрішній ринок в інтересах транснаціональних стратегічних учасників.

АЄПР об'єднує сьогодні понад 160 регіонів, які охоплюють майже всі прикордонні території Європи. Вони становлять 40% її площі і в них проживає близько 32% її населення.

Третій напрям стратегії єврорегіоналізації має на меті дробіння європейської території на велику кількість етнолінгвістичних утворень, підпорядкованих одному центрові. Головну роль в реалізації цієї стратегії відіграє Федералістський союз європейських національних меншин (ФСЕНМ), до якого входить 81 організація. Вони представляють 52 етнічні меншини з 32 країн Європи, в тому числі з республік колишнього СРСР. Союз підтримує зв'язки з депутатами Європарламенту, входить до Ради Європи і співпрацює з американською структурою «Проект щодо етнічних відносин», яка функціонує також у рамках ЄС [32].

Слід відзначити, що ФСЕНМ свою діяльність здійснює обережно і завжди підкреслює, що «виступає активно проти сепаратизму та будь-якого насильницького порушення кордонів» і не допускає до своїх лав радикальні організації, які могли б скомпрометувати його. Та все ж головною метою цього Союзу є повна емансипація етнічних груп у рамках політики розширення самостійності єврорегіонів.

Правову базу діяльності ФСЕНМ складають «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» Ради Європи від 5 листопада 1992 р. та «Рамкова конвенція про захист національних меншин» Ради Європи від 10 листопада 1994 р. Ці обидва документи спільно створюють умови для здійснення етнічної федералізації, оскільки зобов'язують держави не лише сприяти підтриманню меншинами своєї самобутності, а й дозволяти використання регіональних мов у всіх сферах діяльності.

ФСЕНМ об'єднує представників різних етносів, як великих, що мають свою державність, але проживають як меншина на іншій території, так і малочисельних, що ніколи не мали своєї державності. Так, членами Союзу є організації німців Угорщини, Богемії, Грузії, Казахстану, Узбекистану, угорців Словаччини і Румунії, хорватів Воеводини і Словаччини, поляків Чехії, чехів Словаччини, фризів Нідерландів, ельзасців і лотарингців Франції, македонців Греції, фінів Швеції, кримських татар та угорців України та ін. [32]. Крім ФСЕНМ, з реальними планами етнорегіоналізму в Європі виступають й інші організації, зокрема політична група депутатів Європарламенту «Зелені – Європейський вільний альянс», Європейський центр захисту нащадків меншин, та ін. Отже, сьогодні

фактично немає жодної європейської країни, за винятком Португалії та Ісландії, яку б ці організації не планували якимось чином регіоналізувати. Такий спосіб проведення регіоналізації не всі країни – члени ЄС сприймають позитивно.

Науковці в галузі конституційного права з країн Західної Європи, які підтримали ідею утворення ЄС та інших міждержавних об'єднань, не припускали, що цей процес може спричинити обмеження суверенітету, а потім і втрату самостійності сучасних європейських держав. Так, проф. Страсбурзького університету Ж.-П. Жакке писав ще у 2000 р., що ЄС та Європейські співтовариства не загрожуватимуть існуючим державам. Навпаки, мета їх створення має полягати в тому, «щоб дозволити державам-членам, крім спільного ринку, разом здійснювати ті завдання, ефективно вирішення яких вони були б неспроможні взяти на себе, діючи поодиноці» [33, с. 50]. А далі автор робить висновок про те, що «існування Співтовариств і Європейського Союзу є одним із засобів забезпечення стабільності та ефективності національних держав шляхом плати ними певної ціни у вигляді усупільнення деяких видів компетенції. Таке об'єднання держав відповідає викликам сучасного світу» [33, с. 50].

На відміну від такого бачення розвитку національних держав у рамках ЄС, його нинішнє керівництво ставить за мету утворення шляхом євроінтеграції нової централізованої європейської держави, що була б могутнішою за сучасний Союз і спроможною конкурувати з США, Китаєм та з іншими лідерами багатополярного світу. Такий підхід можливий лише за умови запобігання цілому ряду негативних викликів: а) міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів; б) проблем втрати державного суверенітету малих країн; в) неконтрольоване переміщення потоків трудових мігрантів та ін.

Висновки

Аналіз світової практики державного будівництва свідчить, що єдиної теоретично сконструйованої моделі автономії не існує. Однак автономії усіх форм і видів об'єднують загальні принципи, відповідно до яких будується порядок їх формування, правове регулювання та гарантії самостійності у здійсненні ними наданих державою владних повноважень.

Автономні утворення можна поділити на два типи: 1) територіальні та 2) екстериторіальні (культурні). Перші

визначаються залежно від підстав, що спонукали їх утворенню, а також за обсягом їх повноважень. Другі залежно від проживання етнічних спільнот поділяються на персональні та корпоративні.

Виходячи з аналізу терміну «автономія» в конституційному праві, можна запропонувати таке формулювання цього поняття: це форма організації державності, за якої держава для врахування національних, історичних, економічних, географічних, релігійних та інших особливостей населення окремих адміністративно-територіальних одиниць надає їм розширені права з питань місцевого управління або забезпечує політичні та культурні запити різних форм цих груп населення шляхом їх екстериторіальної самоорганізації.

У сучасній Європі поглиблюються процеси деконцентрації і децентралізації функцій держави. Ця тенденція до єврорегіоналізації може мати як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних можна віднести: покращення економічних показників регіонів, можливість безпосереднього виходу на світовий ринок тощо. Але негативні наслідки можуть знівелювати ці позитивні очікування. До них можна віднести: зміна кордонів існуючих держав, послаблення функцій центральної влади, консервування міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів, неконтрольована трудова міграція тощо. І як наслідок, можлива втрата державного суверенітету ряду європейських країн.

Список використаних джерел:

1. Головащук С.І. Словник-довідник з українського літературного слововживання (Словники України). Київ : Наук. думка, 2004. 448 с.
2. Великий Енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.
3. Конституційне право зарубіжних країн. Том 1.: Загальна частина / під. ред. д. ю. н., проф. Н.В. Мішиної та доц. В.О. Міхальова. Дніпропетровськ : Середняк Т.К., 2014. 340 с.
4. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання. Київ : Право, 2009. 468 с.
5. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник. Київ : Вид-во Ліра. Київ, 2016. 616 с.
6. Шаповал В.М. Феномен конституційного права : монографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. 423 с.

7. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. ; у 2 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2008. [Т. 2]. 800 с.
8. Кокошкин Ф. Областная автономия и единство России. Москва : Изд. «Народное право», 1906. № 2. 15 с.
9. Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
10. Золлер-Винклер М. Фінансова автономія – основа місцевого самоврядування. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/13610>. 2020 р.
11. Кравченко В.В. Конституційне право України. Київ : Атіка, 2007. 592 с.
12. Нижник Н. Особливі адміністративні райони в Китайській Народній Республіці – автономні утворення високого рівня. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2003. № 3. С. 361–365.
13. Мяловицька Н.А. Палестинська національна автономія: проблеми становлення державності. *Н.А. Мяловицька : актуальні проблеми міжнародних відносин : [зб. наук. праць]*. Київ : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-т міжнародних відносин, 2006. [Вип. 61. Частина II (у двох частинах)]. С. 156–160.
14. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 15 серп. 2020 р. : (офіц. текст). Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2020. 76 с.
15. Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Право, 1997. 464 с.
16. Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти / Б.А. Кистяковский. *Академічна юридична думка / Укладачі: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук ; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ : Ін Юре, 1998. 503 с.
17. Конституции государств Европы : в 3 т. / под. ред. Л.А. Окунькова. Москва : Изд-во НОРМА, 2001. Т. 1. 824 с.
18. Конституции государств Европы : в 3 т. / под. ред. Л.А. Окунькова. Москва : Изд-во НОРМА, 2001. Т. 3. 792 с.
19. Фукуяма, Ф. Сильное государство : Управление и мировой порядок в XXI веке (пер. с англ.). Москва : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220 [4] с. (Philosophy).
20. Дмитрієв А.І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

21. Борденюк В. Поняття регіону в контексті державної регіональної політики: конституційно-правовий аспект / за заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. Київ : Вид-во УАДУ, 2001. Вип. 1. С. 337–347.

22. Їжа М.М. Система регіонального управління: світовий досвід і Україна : монографія. Одеса : «Друкарський дім», 2011. 368 с.

23. Гайбах Г. Структура і завдання земель та адміністративних районів у федеральній політичній структурі Німеччини. *Проміжний рівень управління в європейських державах: складність проти демократії?* / Г. Гайбах, С. Серонг ; за ред. Т. Ларссона, К. Номдена, Ф. Петітвілля. Київ : К.І.С., 2003. С. 65–90.

24. Мішель Ф. Проміжний рівень управління в Італії: від «фрагментації» до «кооперативного регіоналізму». *Проміжний рівень управління в європейських державах : складність проти демократії?* / за ред. Т. Ларссона, К. Номдена, Ф. Петітвілля. Київ : К.І.С., 2003. С. 178–200.

25. Ківеру-Чіотіні С. Типовий проміжний рівень управління в Греції : регіони як органи державного управління та префектури як органи «самоврядування». *Проміжний рівень управління в європейських державах : складність проти демократії?* / С. Ківеру-Чіотіні, Н. Сакелларіаду ; за ред. Т. Ларссона, К. Номдена, Ф. Петітвілля. Київ : К. І. С., 2003. С. 91–107.

26. Regions d'Europe. Dossier thematique de l'Assambles des Regions d'Europe. 2005. № 11. Р. 4.

27. Зіллер Жак. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. Київ : Основи, 1996. 420 с.

28. Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стра: учеб. Москва : ТК Велби. Изд-во Проспект, 2008. 560 с.

29. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.

30. Сравнительное конституционное право : учеб. пособ. / отв. ред. В.Е. Чиркин. Москва : Междунар. отношения, 2002. 448 с.

31. Логика : учеб. пособ. / сост. И.П. Билецкий, П.В. Брунько, О.Н. Кузь, В.А. Черненко и др. Харків : ИД «ИНЖЭК», 2004. 224 с.

32. Четверикова Ольга. Бельгия, Испания. Механизм перекройки карты Европы. URL : <http://www.otechestvo.org.ua>.

33. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : учебник. Москва : Юристъ, 2002. 365 с.